

REVEIL-ARCHIEF

ASPECTEN VAN HET REVEIL

Opstellen ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan van de Stichting
HET REVEIL-ARCHIEF

Uitgeversmaatschappij J. H. Kok - Kampen

STEVEN DE CLERCQ OVER DE EERSTE LEVENSJAREN VAN ZIJN DOCHTER MARIA

G.F.D. LOCHER, A.J. RASKER

I

In het bezit van de familie Locher te Leiden vonden wij een boekje door Steven de Clercq, broeder van de meer bekende Willem de Clercq, in dagboekvorm geschreven over de eerste levensjaren van zijn dochter Maria. Dit boekje lijkt ons zeer interessant om twee redenen:

ten eerste, omdat het een indruk geeft over het dagelijkse leven van een welgestelde familie uit het begin van de negentiende eeuw, over het gezinsleven, opvoedkundige vragen en niet in de laatste plaats ook problemen van gezondheidszorg, waar zij vergeleken met ons dikwijls zo hulpeloos tegenover stonden – opmerkelijk is het daarin steeds herhaalde beroep op Gods voorzienigheid –

ten tweede, omdat Steven evenals zijn broer Willem in de kringen van het Réveil verkeerde en ook omdat H. F. Kohlbrugge op hem nog meer invloed heeft uitgeoefend dan op Willem.

Al brengt het niet veel nieuws aan het licht, het kan toch dienen als aanvulling van onze kennis van de belevingswereld van bepaalde figuren uit die periode waarvoor het Réveil-Archief zich in bijzondere mate interesseert¹.

De tekst, die wij hier aanbieden, omvat ongeveer een derde van het hele dagboekje. Wij hopen te zijner tijd het dagboekje in zijn geheel te kunnen publiceren met meer uitgebreide toelichtende aantekeningen.

II

Stephanus de Clercq (23 maart 1805–12 juli 1866) stamde uit een koop-

1. Van de gebruikte literatuur noemen wij: Kluit, *Réveil*; over de familie De Clercq: A. Pierson, *Willem de Clercq naar zijn dagboek*, Haarlem 1889; C.E. te Lintum, *Willem de Clercq, de mensch en zijn strijd*, Utrecht 1938; Mr. P. van Eeghen, *Familie – boek De Clercq, 's-Gravenhage* 1940; over de familie Boissevain: Charles Boissevain, *Onze Voortrekkers*, z.j.; B.H. Boissevain, *Stamboek der Boissevains*, Amsterdam 1937; over Kohlbrugge: Ed. Böhl, *Brieven van Kohlbrugge*, Utrecht 1877; J. van Lonkhuyzen, *Hermann Friedrich Kohlbrugge en zijn prediking*, Wageningen 1905; J.C.S. Locher, *Toelichting en Verweer*, Amsterdam 1908. Verder is gebruik gemaakt van gegevens uit R.A., het Kohlbrugge – archief te Utrecht en het Gemeente – archief van de stad Amsterdam. Voor de medische en farmaceutische onderwerpen en begrippen zijn wij geadviseerd door enige medici uit de naaste familie, waarbij gebruik gemaakt kon worden van de volgende boeken: *Proeven en waarnemingen over de inenting der koepokken* door R. Dibbets en C.G. Ontijd, practizeerende geneesheren in den Haag, MDCCC, en:

mansgeslacht, dat van ouds tot de Doopsgezinde Kerk behoorde. In dit geslacht is mede door de gehechtheid aan het Doopsgezinde verleden een sterke familie-band ontstaan. Op het einde van de zestiende eeuw was deze familie om het geloof uit de Zuidelijke Nederlanden naar het Noorden uitgeweken, zij had zich eerst geruime tijd in Haarlem gevestigd, later in Amsterdam. Gerrit de Clercq (1771–1817), lid van de firma S. en P. de Clercq, makelaars in granen, trouwde in 1792 met Maria (1771–1822), dochter van de Amsterdamse Doopsgezinde predikant Willem de Vos. De bekende Willem de Clercq (15 januari 1795–4 februari 1844) was hun tweede kind. Stephanus (gewoonlijk Stephen of Steven genoemd), de tien jaren jongere broer van Willem, was hun zevende en jongste kind.

De beide broers werden in de loop van hun leven door een steeds hechtere band verbonden. Evenals Willem was Steven later werkzaam als lid van de firma De Clercq, Keizersgracht, bij de Prinsengracht 4177. Beiden trouwden met een dochter van Daniël Boissevain (1772–1834). Willem deed dit in 1818 met Carolina Charlotte (4 september 1799 – 23 november 1879). Zij woonden Heerengracht 132, later 244, nog later: Prinsengracht 450, tegenover de Noordermarkt. Steven trouwde in 1833 met de veel jongere Charlotte Jeanne Sophie (11 september 1811–26 september 1873). Zij woonden Heerengracht 94, tussen de Heerenstraat en de Leliengracht, dus dicht in de buurt van Willem en Caroline.

Ook de Boissevains zijn een oud koopmansgeslacht, dat einde zeventiende eeuw wegens de vervolging der Hugenoten uit Frankrijk naar Nederland gevlucht was. Evenals bij de De Clercqs was er bij de Boissevains een sterke band met het verleden. Zij behoorden tot de Waalse Kerk. De twee zusters kwamen uit het grote gezin van Daniël Boissevain, waarvan de twaalf kinderen (van de veertien waren er twee kort na de geboorte gestorven) zeer aan elkaar gehecht waren.

Het is opmerkelijk, dat in deze handelskringen een uitgesproken godsdienstige belangstelling bestond en dat op sommigen van hen het Réveil een grote invloed kreeg. Dit was ook het geval met Steven de Clercq. Evenals zijn broer Willem verkeerde hij veel in Réveilkringen, maar anders dan deze is hij later zijn geestelijke raadsman uitsluitend gaan zien in H.F. Kohlbrugge (1803–1875). Uit een aan hem gerichte brief van Kohlbrugge van 11 november 1840 blijkt, dat Steven tevoren invloed had ondergaan van Jan ter Borg, doopsgezind leraar te Amsterdam van 1820–1828, en van Willem Laatsman, hervormd predikant o.a. te Rheden van 1831 tot 1841. Deze beiden zijn later tot de inzichten van Kohlbrugge genaderd, die echter blijkens zijn genoemde brief nog veel op hun theologie aan te merken had. De geloofsvisie, waarvan Stevens dagboekje blijk geeft, is nog uit de tijd

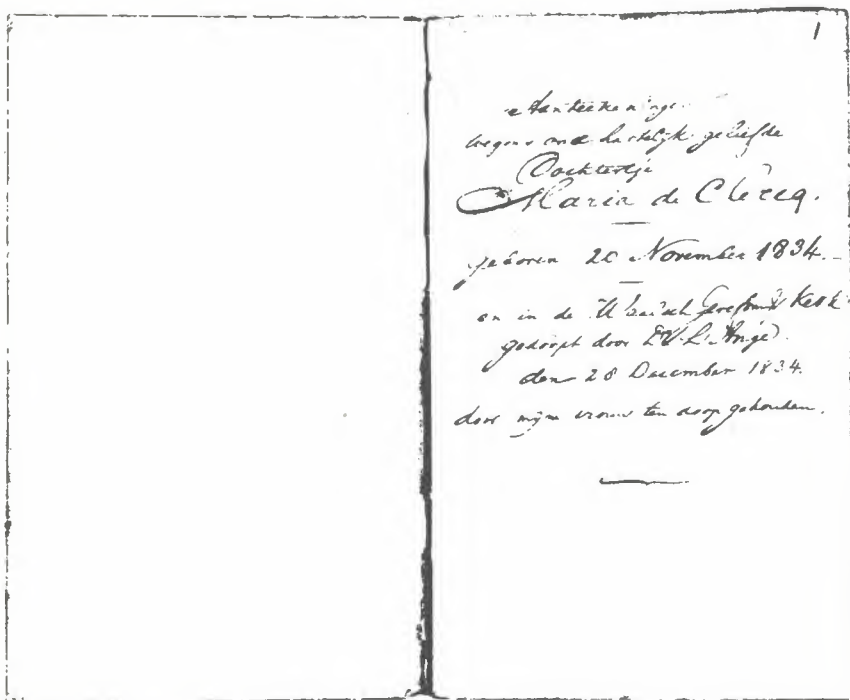
Handleiding tot de kennis en genezing van de kinderziekten door Jozef Jakob van Plenck, uit het Latijn vertaald, Amsterdam MDCCCVIII.

voordat hij Kohlbrugge beter had leren kennen en waarden.

Op 20 november 1834 werd Maria geboren als eerste van acht kinderen van Steven en Charlotte de Clercq, waarvan echter vier bij of niet lang na de geboorte gestorven zijn. Eind 1835 begon haar vader over haar ontwikkeling een dagboekje te schrijven, dat doorloopt tot haar achtste levensjaar. Over haar moeder kunnen we hierin lezen, dat de kleine Maria zeer aan haar gehecht was en dat deze een onbeschrijflijk geduld met haar had, wat haar vader zeer bewonderde.

III

Enige fragmenten van S. de Clercqs dagboekje² met toelichtende noten.

Aanteekeningen
wegens ons hartelijk geliefde
dochtertje
Maria de Clercq

2. Wij hebben de tekst van S. de Clercq zo letterlijk mogelijk weergegeven, inclusief eventuele taalfouten.

geboren 20 November 1834

en in de Waalsch Gereformeerde Kerk
gedoopt door Ds L'Ange³
den 28 December 1834
door mijne vrouw ten doop gehouden⁴.

Dec. 1835

In een onlangs door ons gelezen boekje van J. Abbott (vertaald in 't fransch) over de pligten van ouders vooral moeders jegens hunne kinderen, ook in de eerste jeugd, werd vooral aangedrongen op het nut van het een en ander over de ondervindingen met die kinderen opteekenen⁵. – Niet met alles wat ik in dit boekje las kon ik instemmen want waar ouders, beide, en kinderen, zondaars zijn, gelijk bij allen het geval is, kan men onmogelijk die vele regels en voorschriften volgen. Intusschen zijn er belangrijke en behartigenswaardige wenken in; om ze echter in waarheid te behartigen, ook dit kan in eigen kracht niet geschieden want diezelfde dingen merken wij overvloedig dikwijls bij anderen op zonder dat wij onze zaken daar een haar beter om doen.

De vreeze des Heeren is het beginsel der wijsheid – en zoo iemand wijsheid ontbreekt dat hij ze van God begeere die mildelijk geeft en niet verwijt en zij zal hem gegeven worden. – Geef Heere dat ik gelovende en niet twijfelende vragen moge. Amen!

Januarij 1836

Uit mijn kleine annotatien blijkt genoegzaam dat Maria als een gezond en snoeperig lief kindje, niet fors, maar ook niet tenger ter wereld kwam. Een klein mondje en neusje heeft het nog behouden, maar het bruine kopje is zedert in een blond kopje veranderd, en de donker blaauwe oogen zijn opgebleekt maar kijken nog even helder en scherp. – Toen de eerste Baker met de 9/d. heenging was het kind onrustig maar gezond. – De komst van

3. Ds. I. Teisseidre l' Ange was sinds 10 november 1811 Waals Predikant te Amsterdam en nauw verbonden met het gezin van Daniël Boissevain (cf. Ch. Boissevain. *Onze V.* 145, 189 etc.).
4. Stevens broer Willem was reeds in 1824 overgegaan tot het aanvaarden van de kinderdoop (J. ter Borg in 1828; cf. Te Lintum, *W. d. Clercq*, 72, 75). Ook Steven, hoewel officieel doopsgezind, liet zijn kind dopen. Of hij daarom extra vermeldt, dat zijn vrouw, die Waals was, het kind ten doop gehouden heeft?
5. John S.C. Abbott, *The Mother at home, the principals of maternal duty, familiarly illustrated*, 1833; hierin vindt men tegen het einde de raad om een dagboekje aan te leggen. Een Franse vertaling (2e ed. 1836) is in de U.B. te Utrecht. Een Nederlandse vertaling is in de U.B. te Leiden (*ib.* 187). In deze laatste bevindt zich een voorrede van J.J.L. ten Kate, die daarin bij alle lof voor de schrijver toch ook verklaart hem "wel eens wat ... methodistiesch" te vinden. Dit komt enigszins overeen met de gevoelens van Steven de Clercq.

Baker R., haar meer ruwe omgang met het kind en mindere zorgvuldigheid voor Charl. enz. gevoegd bij de schok door den Dood van Papa B.⁶ veroorzaakt, dit deed aan Charl. en aan het zoogen alles lang geen goed en toen nu spoedig daarop het kind de spruw⁷ kreeg en het zuigen daardoor afgebroken werd werd de zaak nog slimmer zoodat toen Baker ons op 6/w verliet, wij een mager, bleek en hulpbehoevend kindje hadden, hoewel zij niets daarvan had willen horen⁸. – Na vele deliberatiën en schokken moest eindelijk in Januarij hoe gaauwer hoe beter raad geschaft worden. Louise Boiss.⁹ gaf 't kind eenige dagen de borst maar op 26 Jan. 1835 kwam er eene min en spoedig kwam er door 's Heeren Zegen groote verandering. Het kindje begon nu weder wat aantekomen. – De *vele* wondjes en open plekjes, door gemis aan groei veroorzaakt, genazen en alle teekenen werden beter. – Zedert is onze Maria bijna altijd gezond geweest op eenige kleine stootjes na, tot op het jaar (20 Nov.) toen de maag in de war ging en daarop gal en koorts zich vertoonden, hetgeen juist ongelukkig met het vertrek van de min coincideerde. Doch in dit alles heeft de Heer wonderlijk geholpen en na eenige dagen ongesteldheid is het kind langzamerhand bijgetrokken, is thans door Zijne Goedheid wel, eet goed en is bijzonder opgeruimd, en het spenen is er mee onder doorgestaan zonder om zoo te zeggen op zich zelve moeilijkheid te veroorzaken. –

En wat nu de verstandsontwikkeling betreft, zoo geloven wij te kunnen zeggen dat dezelve voorspoedig is. Natuurlijk wordt een eerste kind, waarmee vader, moeder en min zoowat mal mede zijn veel toegesproken, veel voorwerpen getoond, en dit bevordert de ontwikkeling, prikkelt zelfs de zinnen en de zenuwen soms wel eens wat sterk, maar hoe zal men het nalaten wanneer een kind begrijpelijk en levendig is. – Prenten zien en daarvan verteld worden, met popjes spelen en hen van alle gebeurtenissen deelgenoten maken, op de arm rijden, kleine woordjes nazeggen, de beesten die zij afgebeeld heeft, noemen dit hoort alzo onder hare tegen-

6. Daniël Boissevain, die 25 november 1834 overleed, vijf dagen na Maria's geboorte. De volgens zijn zoon Gideon bij allen beminde vader was een bindende factor in het grote gezin, zodat er geen onenigheid ontstond (aldus G.) "toen allengs een stuk geprononceerde Orthodoxie bij Kinderen en Behuwdkinderen begon door te breken" (Ch. Boissevain, *Onze V.* 334).

7. Witachtige korsten in de mondholte zonder koorts, etterige vochtbevattende blaasjes op tandvlees, binnenzijde van de wangen, tong en keel. Het zuigen is pijnlijk voor het kind, soms ook voor de voedster; (te onderscheiden van een andere ziekte, de tropische spruw). Even verder in de tekst wordt gesproken van "gal en koorts". Galachtigheid komt vaak voor in dit boekje, ook galachtig braken, zoiets als maagzuur; vgl. 14 Julij 1836.

8. Wisseling van dienstmeisje of min bewerkt verwarring bij het kind. Dit wordt hier typerend beschreven.

9. Caroline Louise Mollet, 1811–1894, op 5 Juni 1833 gehuwd met Daniël Boissevain, 1804–1878, oudere broer van Charlotte. Louise voedde toen kennelijk nog haar zoon Daniël, geb. 8 maart 1834.

woordige genoegens. – Op mama is zij tegenwoordig uitermate gesteld doch wil ook gaarne bij mij zijn, en kan ook soms vrij lang in de stoel of op den grond zich alleen vermaken. – Van kinderen houdt zij bijzonder veel. – Inkennig is zij tot nu toe genoegzaam volstrekt niet; schuilt wel eens een oogenblik voor een vreemde weg maar is spoedig gewoon, en wie zij eenige malen gezien heeft, daar heeft zij ook reeds eenige betrekking op. – Doet zij iets dat zij weet niet in den haak te zijn dan kijkt zij ons oplettend naar de oogen en zoekt haar kans telkens waar te nemen om er een grap onder te gooyen. – Vreugd en leed, beide geeft zij dadelijk luid te kennen, is haar drift gaande zoo is ze moeilijk te beteugelen maar gemakkelijk afte leiden. –

Reeds begint ze te staan met een kleine ondersteuning, maar van loopen heeft ze nog geen denkbeeld evenmin als van kruipen.

Woensdag 13 Jan.

Maria begreep zeer goed toen over iets dat zij niet naar behoren gedaan werd, een kindje in haar boekje door Mama beknord werd, en begon er wel degelijk om te huilen. –

In haar letterkransje weet zij de O de Q en de X al te zeggen. –

Zaterdag 30 Januarij

Broeder Willem is zeer met haar ingenomen. Hij zeide laatst: "zij heeft papa en mama in de zak". – Ik hoop dat dit niet zoo zal zijn; het is ook wat sterk, doch wat is het moeilijk wanneer een kind lief en vindingrijk is, om het dan niet te veel toetegeven. – Veel hartelijkheid ondervinden wij reeds van haar. – Met het loopen wil het nog niet¹⁰. Moet er iets aan gedaan worden? Ik geloof dat de vlugge ontwikkeling van het verstand in harmonie staat met de minder rassche ontwikkeling van het ligchaam. Alles kan niet te gelijk. – De Heere geve ons het nodige. –

Zondag 21 Febr. 1836

Gisteren hadden wij den zegen om te mogen zien dat Maria hare eerste vijf vierend jaars gezond mogt volbrengen. Belangrijk is die leeftijd en ofschoon er niets is na dien tijd evenmin als voor dien tijd wat den Heere beletten zou het kind indien het Hem alzo goed dacht van ons terug te nemen (gelijk de kleine Maria Deeleman die gelijk wij hoorden hare moeder in 't graf is gevolgd) zoo is ieder $\frac{1}{4}$ jaar in gezondheid volbragt weder een groote zegen en een aanleiding om te zeggen: Heere, gij hebt het kind tot nu toe door Uwen zegen bewaard! Wees het ook verder alzo nabij!

10. Het kind had duidelijk Engelse ziekte = rachitis, gevolg van vitamine-d gebrek. Daarom is levertraan goed, die echter pas 20 juli wordt aangeraden.

Woensdag 20 Junij 1836

Met het spreken is zij veel gevorderd en spreekt ons somtijds drie syllables na. – Op alles heeft zij attentie – bootst geluiden en woorden na zoo veel zij kan – en schijnt zeer vlug van memorie, want bij alle dingen die reeds eens meer gebeurd zijn of woorden die haar vroeger getroffen hebben, zegt zij dadelijk die! die! die! met groote beweging der handen tot dat men haar die vroegere gelegenheid weer verhaalt. Mogt de Heere ons wijsheid geven om dit reeds zoo ontwikkelde kind in Zijne vreeze op te voeden en op Hem te wijzen in Jezus Christus onzen Heer!

Donderdag 14 Julij

Marie was heden niet wel en naar onze meening koortsig. Wij dachten eerst dat het van tanden en kiezen voortkwam maar later uit de maag. Dr. Kool¹¹, die wij ontboden hadden, vond haar galachtig¹² en ook niet vrij van koorts. Hij schreef haar iets voor 't geen zij echter met weinig smaak gebruikt. Annette¹³ was bij ons ten eten en Marie was al heel zoet hoewel lang zoo vrolijk niet als anders. Nu ligt zij te bed doch slaapt wat onrustig. Een bloem des velts! alzo bloeit hij. Ach Heere geef ons het te weten dat het Uw eigendom is. Mogten wij met een gewillig hart U alles in handen stellen en kracht van U ontvangen om in Uwe wijsheid te wandelen. Heer wees ons en ons lieve kind genadig!

20 Julij

Marie is door Gods goedheid weder geheel bijgetrokken en zeer vrolijk. Het innemen gaat thans in poeyertjes met Syr de capel¹⁴ gemengd, zeer goed. Dr. Kool heeft aangeraden de rug en verder de gewrichten dagelijks met brandewijn¹⁵ te wasschen, en ook binnenkort de levertraan te beproe-

11. Vermoedelijk dr. J.A. Kool, med. doctor, Keizersgracht bij de Spiegelstraat 3303.

12. Ze zal niet geel geweest zijn, eerder: gallig, maagzuur. Hierachter zit de temperament – en vochtenleer van Galenus, die toen nog volop functioneerde. Teveel gele gal betekent: cholerisch, teveel zwarte gal: melancholisch, teveel bloed: sanguinisch, teveel slijm: flegmatisch.

Het kan zijn dat de beschreven klachten samenhangen met het doorkomen van de kiezen, waarvan Maria later last zou krijgen. Koortsachtigheid en buikklasten komen daarbij veel voor. Bij overmaat aan gal worden nog altijd tijm, pepermunt en althea (heemst) gegeven.

13. Annette (1808–1890) en Henriëtte Boissevain (1818–1900), Heerengracht 334, waren ongehuwde zusters van Charlotte.

14. Syr de capel, volledig Sirupus Capilli Veneris, volksnaam voor Sirupus Florum Aurantii, uit verse oranjebloesem bereid onschuldig slaapmiddel; voor het naar bed gaan worden een of twee theelepels in suikerwater gegeven. (P.v.d. Wielen, *Pharmaceutisch Vademecum*, 1942).

15. Geeft gloeiing en is pijnstillend.

ven. Daar zij van beengestel zoo fijn en niet sterk is. – Heden is zij 20 maanden oud.

Dinsdag 9 Aug. 1836

De Heer Richter v Barmen die onlangs bij ons at en veel over opvoeding dacht en sprak zag haar voor *colerisch* aan en dus eene alles behalve exciterende leiding behoevende.

Maandag 15 Aug. 1836

Zedert Vrijdag heeft Maria weder een paar maal de koorts gehad doch in een ligten graad. Kool dacht dat het van de warmte kwam, waardoor de gal aan 't werken was. Zij heeft nu weer andere poeyertjes (Irid¹⁶; Magn.¹⁷, fenkel¹⁸) en moet de levertraan laten staan¹⁹. Overdag wil zij haast niet slapen. De voorlaatste nacht was zij onrustig, de laatste veel beter en ook heden zeer opgeruimd en speelsch, hetgeen bij mijn afwezigheid zedert één uur vanmiddag, Charl. zeer meeviel. Heden avond echter groote schreeuwpartij met het te bed gaan en nu zit Mama alreeds een uur te vergeefs vóór 't ledikantje te zingen, met een onbeschrijfelijk geduld, waarmede de Heer haar zegent en waarvoor ik dankbaar ja grootelijks dankbaar moest zijn, maar ik ben 't helaas niet. Mogt de Heere zelve ons een dankbaar harte geven! –

Zoo zijn de wegen die wij te gaan hebben! Deze morgen zag het er zwaar uit, en alles viel mede. Tegen heden avond volstrekt geen zorg! en juist nu is het een bezwaarlijke en pijnigende zaak. – Mogten wij leeren!

Donderdag 25 Aug.

Maria is veel beter doch hare plotselinge driftigheden verminderen wel maar verdwijnen niet zoodat wij het niet meer ongemerkt mogen laten voorbijgaan. Reeds meer dan eens in deze dagen greep zij op eens mijn hand onder 't geroep van Neen! neen! en wilde mij knijpen en slaan. Heden middag bij 't theedrinken weder opnieuw. Ik stond bij haar en had haar aan kleinigheden voortgeholpen toen zij mij op eens de handen gaat slaan bijten en krabben. Zij wilde volstrekt geen excuus vragen, wrong zich, zoo in onze handen als op de grond waar wij haar neerlegden onder het sterkst mooglijke gillen en schreeuwen. – Haar hoofd is niet willen breken hoewel zij nog een uur lang naderhand in mijn tegenwoordigheid heeft zitten spelen en allerlei bedacht heeft om geen tusschentijd te laten ontstaan. Tegen haar gewoonte

16. *Iris germanica* "in velerhande gebreken zeer nuttig te gebruiken".

17. Magnesiumpoeder wordt nog steeds tegen maagzuur gebruikt.

18. *Foeniculum vulgare* is een oud en nog veel gebruikt middel bij buikkrampjes van babies.

19. Maria moet nu de levertraan laten staan. Op 7 October krijgt ze die pas weer en dan heeft het onmiddellijk effect op het lopen, zie 20 November!

sprak zij niet tegen mij, en zonder verdere gebeurtenis is zij om 8 uur naar boven gegaan. –

Zij ontweek mijne oogen en heeft mij niet willen vragen om een konijn op de muur te maken hoewel zij er veel verlangst naar had.

Toen Adam gezondigd had, durfde hij den Heere niet aanzien maar verborg zich.

En wat is de geschiedenis van ons eigen hart? Telkens doen wij tegen God hetzelfde. Zoo de Heere niet zelve de weg had gemaakt, ja *zelf geworden* ware wat was er voor ons te hopen?

Mogten wij bij dit geval ook opzien tot Hem die alleen magtig is de harten te verbreken. Hij verbreke ook dat (ook welligt door ons toedoen en toelaten nog meer vereelde) hart van ons geliefde kind en vertedere het.

Ten hoogsten bitter was ons deze scene en toch, wij mogen 't kind niet doen denken dat zij haar vader mag slaan, en dat zij baas kan zijn.

Ach! de wijsheid komt van boven alleen. 'T is een bitter ding om zijn kind te straffen²⁰. – Heere! vergeef ons onze zonden en leer ons Uwe wegen gaan!

Maandag 5 Septbr.

Gisteren gingen wij met Marie naar Caroline om deze met haar verjaardag te feliciteren. Marie liep daar zeer vrij door de kamer en had het zeer druk met haar *ekker ekker koekie in het hoekie*.

De kinderen van WdC hadden pret met haar.

Heden is zij niet zoo stevig ter been als de vorige dagen. –

– Schumer²¹ die haar juist zag loopen toen hij Charl. kwam zien vond wel wat teeken van Enkel of Eng. ziekte, maar in zeer ligten graad, raadde levertraan aan, vooral bruine, die de kinderen volgens hem, beter dan de witte verdragen kunnen.–

Dingsdag 13 S.

Marie kwam na 't eten met Truitje beneden, loopt eerst goed struikelt toen en valt voorover neer. – Gelukkig ja dank zij Hem, die alleen helpt, heeft zij niet anders gehad dan een lichte buil aan 't voorhoofd. Heden (15 S.) is er niets meer van te zien.

20. Hier wordt op godsdienstige gronden voor het conflictmodel in de opvoeding zelfs van het nog jonge kind gekozen. Volgens Abbott (*The mother at home* Ned. vert. 37, 38; Fr. vert. 39, 40) moet de moeder alles doen om de halsstarrige wil van het kind te verbreken, want berusting heeft de fataalste gevolgen. Willem de Clercq schreef op 30 maart 1828 dat het moeilijk is " van den eenen kant geen ongehoorzaamheid voorbij te zien en van den anderen kant het vertrouwen en de liefde te behouden . ." (cf. Te Lintum, W. d. Clercq 73). Zie verder bij 25 October 1837.

21. Vermoedelijk H. Krieger Schumer, Keizersgracht bij de Utrechtsestraat 5969, heel- en vroedmeester.

Zaterdag 15 October 1836

Marie was in deze week allerliefst en zeer vrolijk en nu is haar andere oogtand ook met een puntje doorgekomen. Hoe moesten wij dankbaar zijn voor dien nieuwen zegen! aan ons onwaardigen die het gedurig verbeuren ofschoon wij dit niet dikwijls zien.

Zondag 20 November 1836

Heden mogten wij door 's Heeren goedheid de tweede verjaring van onze kleine Marie vieren en wel in goede gezondheid zoo van haar als van ons. Het is een groote zegen dit kind dat eens zoo verzwakt en kwijnende was, nu ofschoon teer, zoo in goeden welstand te mogen zien, sprekende al wat zij wil, vrij goed alleen kunnende loopen en op ééne na al haar tanden benevens 4 kiezen hebbende. Zij had gewenst een bouquetje van Mama te ontvangen en kreeg dit ook vroeg tot haar groot genoegen. Daarop een nieuwe pop, en een doos met hout etensservies.

Aardig is hare oplettendheid op het weinige dat wij haar van den Heere zeggen b. v. dat Hij het brood geeft, – veel van kinderen houdt, – dat wij Hem bidden en danken e.z.v. en wanneer het dessert geeindigd is, zegt zij dikwijls, *nu dessert afgeloopen, nu danken voor al het goede en al het lekkers, voor appeltje, slokje wijn* (en wat haar verder heeft getroffen)

Dit is het welgelykend portraet van Maria's beste vriend. Een klein wit hout poeije veen is grooter dan dit getekende is getuende de laatste maand de deelgenote van al haar ied & vreg en de trouwste gezellin. Dit leetje niet om haar heen of in de hand dan geniet sy maar half. Looft de wakker wordt moet de

Woensdag 23 Novbr.

Dit is het welgelijkende portrait van Maria's beste vriend. Een klein wit hout poesje²² weinig groter dan dit geteekende is gedurende de laatste maand de deelgenote van al haar leed en vreugd en de trouwste gezellin. Is dit beestje niet om haar heen of in de hand dan geniet zij maar half. Zoodra ze wakker wordt moet de poes er wezen; bij de meeste spellen is het de hoofdpersoon; onder 't ontbijt middagmaal enz. heeft hij of liever zij een bepaalde post te vervullen van op dieven te passen enz. Bij 't theedrinken alle avonden moet zij onder 't zingen van "Al de poesjes zwemmen in het water" een watermelkbad nemen e.z.v. –

Woensdag 5 April 1837

Het zusje *Carolientje*²³ dat nu reeds meer dan 3/maanden oud is, is Marie zeer lief en kan het schreeuwen van 't kleintje ook goed verdragen. –

Woensdag 21 Junij 1837

Maria ontwikkelt zich meer en meer. Met 't spreken is zij zeer vlug en heeft veel begrip van geheele volzinnen te maken. Het loopen vordert juist niet in dezelfde maat, waartoe ook kan medewerken dat het in den laatsten tijd zeer warm was en de laatste der 8 kiezen nog niet geheel doorgekomen is. Zij staat nog onvast en loopt nog niet zoo geheel gemakkelijk²⁴.

De affectie voor 't poesje blijft nog even sterk hoewel beide pootjes er af zijn en het beestje door dagelijks behandelen en bewassen veel geleden heeft. 'T gaat alle avonden meê naar bed en kan door niets geremplaceerd worden. –

Met *Carolientje* blijft zij wel vriendelijk, behalve wanneer *Betje* 't kind wat lang houdt, dan is het mis.

Dingsdag 4 Julij 1837

Zedert eenigen tijd begrijpen wij haar soms wat meer te moeten tegen

22. Dit is voor Maria een knuffelbeest of "transitional object". Dit begrip is voor 't eerst geformuleerd door de Britse kinderarts en analyticus D. Winnicot in 1953. Het transitionaal object vervangt symbolisch de afwezige moeder. Veel moeders hadden dit al intuïtief begrepen, anderen wierpen zo'n object weg omdat ze het vies vonden. Maria mocht het kennelijk houden, ook toen het al erg beschadigd was (zie 21 Juni 1837).
23. Carolina Wilhelmina geb. 22 december 1836. Steven heeft 21 December voor het laatst over Maria geschreven en hervat dit nu pas weer op 5 April. Heeft hij misschien een afzonderlijk dagboekje over *Carolientje* aangelegd?
24. Gaat het lopen weer slechter, omdat ze geen levertraan meer krijgt (Zie 15 Augustus 1836)?

Maria Locher-de Clercq (1834–1888)

Dr. Th. J. Locher (1831-1882)

gaan in 't geen alleen maar eigen zinnigheid is. – Dit geeft nu wel eens ernstige oogenblikken en of het daarvan is weet ik niet, maar zij is niet meer zoo op mij gesteld als vroeger. Het goeden dag zeggen en zoen geven kost somtijds wel eens een hard woordje. Dezen morgen weigerde zij 't ook en nam ik Suze²⁵ mee uit de kamer tot zij het zeide –

Woensdag 25 October 1837

Zedert eenigen tijd drinkt Marie dagelijks een kopje K. bouillon. Tegen mij is zij tegenwoordig en al zedert geruimen tijd allerhartelijkst en vertrouwelijkst, 't geen echter ook in verband staat met mijn eenigzins veranderd gedrag tegen haar. Een gesprek met Barbe²⁶ bragt mij tot een inzicht hoe de Heere God met Zijne kinderen handelt, hoe Hij zichzelf als heeft vernietigd opdat Hij ze tot Hem zou trekken, hoe Hij nog steeds de zachtmoedige, de mindere is op dat Hij de kinderen der menschen winnen zoude en zij op Hem leerden vertrouwen. Ik mogt zedert bij mijn omgang met Marie dikwijls daaraan denken, en dit had verheugende gevolgen²⁷.

25. Elders (29 Julij 1841): "tante Suze" genoemd: Suze van Hall – van Schermbeek, wed. van Mr. A.M.C. van Hall (1808-1838), advocaat te Amsterdam, later te Den Haag, die meeding met de Afscheiding. Zij stierf eind januari 1844 te Utrecht (Kluit, *Réveil* 231, 405 vv. cf. Te Lintum, *W. d. Clercq* 126).
26. Barbe geeft aan S. de Clercq de belangrijke raad om het conflict niet op de spits te drijven, maar het met de liefde te proberen. Wie is deze Barbe? De vraag is niet met zekerheid te beantwoorden, omdat in de betreffende literatuur en brieven vaak "Barbe" zonder voorletters wordt geschreven. Gegevens uit het Kohlbrugge – archief wijzen op J.C., of op W.B. Barbe. J.C. Barbe woonde waarschijnlijk te Amsterdam, maar van hem is slechts één brief bewaard, geschreven in 1857, dus twintig jaar na het gesprek in 1837 over de opvoeding. Uit die brief valt weinig meer op te maken dan dat hij tot de geestverwanten van Kohlbrugge behoorde. Van W.B. Barbe is veel meer bekend, al zijn er onder de correspondentie belangrijke gegevens waarvan het verband met W.B. Barbe niet vast staat. Deze moeten nader onderzocht worden. Vast staat in elk geval, dat hij blijkens enkele ongedateerde brieven (men vermoedt, dat ze in 1833-34 geschreven zijn) een zeer bewogen geestverwant van Kohlbrugge geweest is en dat hij volgens zijn brief van 5 november 1842 aan Willem de Clercq pedagogisch werkzaam geweest moet zijn. Wel schrijft hij deze brief uit Tilburg, later, in 1855 en 1858 schrijft hij uit Tiel en in 1861 en 1866 weer uit Tilburg, steden, die volgens de toenmalige begrippen ver van Amsterdam verwijderd zijn. Toch is het heel goed denkbaar, dat deze W.B. Barbe in 1837 Steven de Clercq te Amsterdam heeft bezocht en hem de raad gegeven heeft, die zowel godsdienstige gemotiveerdheid als pedagogisch inzicht verraadt.
Het staat vast, dat W.B. Barbe later nauw contact met Steven heeft gehad, zoals blijkt uit zijn brief van 8 januari 1866 aan Steven. Belangrijk is ook dat W.B. Barbe later schoonvader werd van Stevens zoon Gerrit de Clercq (27 mei 1842 – 1 november 1935), die 14 augustus 1873 trouwde met Henriëtte Magdalena Barbe en na haar overlijden op 13 november 1874 met haar oudere zuster Petronella Catharina (7 februari 1834 – 15 oktober 1911) op 7 september 1876 (Van Eeghen, *Fam.-boek De Clercq* 23).
27. Eerder (zie 25 Aug. 1836) werd door Steven de koppigheidsfase als conflictmodel behandeld. S. Freud heeft in 1905 de relatie tussen de koppigheidsfase en de zindelijkheidstraining gezien. Als de koppigheid onderdrukt wordt reageert het kind door niet zindelijk te worden. Het zou interessant zijn daarover iets in dit geval te vernemen, maar het is typerend dat in het hele boekje niets over het probleem van de zindelijkheidstraining medegedeeld wordt.

Voorwaar de onderdanigheid moet blijven, maar die zal daardoor ook niet verdwijnen, want wij wenschen toch zulk een onderdanigheid die met afhankelijkheid gepaard is, en die wordt meer door liefde dan door vrees geboren.

Marie is met haar zusje niet alleen aardig, maar toont gedurig haar lief te hebben en haar gaarne te zien, ook haar speelgoed haar te gunnen (*zusjes poes* uitgezonderd, dat verstaat zich).

Maandag 18 December 1837

En verjaardag, en St Nicolaas liepen naar wensch. Verscheidene cadeaux en vrij wat lekkers werd haar toegebracht. Op St N. zond Margr. P.²⁸ een alleraardigst theeserviesje, een boekje met roodkapje en kl duimpje en lekkers – voor Carol. een bloedkr. collier. Van ons kreeg ze een winkeltje, en op de verj. dag een Pop, een mandenwagen, een tafeltje, van Charl. een nieuwe muts. Marie was met dit alles zeer verheugd maar niet geagiteerd en ook zedert is zij over 't algemeen allerliefst en vrolijk. Niet dat wij niet zouden bespeuren dat ook in haar de zonde woont, maar daarbij is het toch groot genoeg opgeruimdheid en vooral hartelijkheid bij een kind te zien en dit ondervinden wij van haar thans wel. Dezer dagen was er een scene op straat geweest door dat zij met Marietje Crommelin²⁹ gewandeld en voor een oogenblik van poppen geruild had, terwijl zij naderhand niet weer wilde uitwisselen en zeer begon te huilen. Onder gefingeerde namen wil zij die historie nog wel eens hooren en kruipt met haar gezigt weg als het decisive punt komt, begrijpende dus zeer wel waar de knoop ligt.

Donderdag 8 Febr. 1838

Marie is wel en vrolijk en bleef even als Carolientje dezen winter van ziekte vrij in weêrwil van de vele ziekten die bij zoo velen heerschen, vooral mazelen en kinderziekte, hetzij degelijke, gewijzigde of valsche pokken³⁰.

28. Marguërite Elisabeth (Margo, 1801–1879), oudere zuster van Charlotte, huwde in 1820 met Mr. Jacques Elie Pauly (1793–1842), wijnkoper. In 1844 hertrouwde zij met Prof. Dr. Johannes Bosscha (1797–1874).

29. Zij is waarschijnlijk de dochter van Claude Crommelin (1795–1859), vriend m.n. van Willem de Clercq (Te Lintum, *W. d. Clercq* 39), maar ook van de Boissevains (Ch. Boissevain, *Onze V.* 386).

30. Pokken. Van Plenk is hierover zeer uitvoerig. De onderscheiding tussen "degelijke", "gewijzigde" en "valsche" pokken komt overeen met die tussen kwaadaardige, goedaardige en bastaardpokken bij Van Plenk. Kwaadaardige pokken zijn zeer dikwijls dodelijk, omdat zij door zenuwkoorts vergezeld worden; de goedaardige of gewijzigde pokken kunnen gekregen worden door natuurlijke besmetting of door vaccinatie; zij genezen meestal, die door vaccinatie het snelst.

De sterke besmettelijkheid was bekend, evenals de vaccinatie daartegen sinds het einde van de achttiende eeuw. Van de besmetting door natuurlijke pokken sterft de twaalfde, door de ingeente de honderdste mens (Van Plenk, *Handl.* 184–203). De bastaardpokken of windpokken lijken veel op de echte pokken; zij zijn ook zeer besmettelijk maar niet

Woensdag 7 Maart

Woensdag den 14 febr. schonk Marie een broertje³¹: eerst zei ze: "neen, niet een broertje, dat is niet mooi", maar naderhand vond ze 't heel aardig, en is allerliefst.

Zaterdag 23 Junij 1838

Het plan om naar buiten te gaan heeft mogen tot stand komen en zitten wij thans te Bloemendaal zedert ruim 8/d. – Ik bleef ook bijna onafgebroken hier omdat ons goede Henritje hier ziek werd en eergisteren overleed. Maria is te klein zich dit aantrekken zij is zeer vrolijk en gaat gedurig uit, kan ook veel beter loopen, en het begin dezer beterschap dateert van eene ongesteldheid die zij in de vorige maand te Amstd. had toen wij zeker dachten dat vooral zij en ook de andere kinderen de *kinkhoest* zouden krijgen. Nog begrijp ik niet wat het geweest is, want zij had somtijds langdurige buyen met ophalen en was ook over 't geheel vrak. Niet alleen herstelde het spoedig, maar zelfs was zij daarna, gelijk zoo even gezegd veel fermer op de voeten dan voor dien tijd. De lucht hier schijnt haar goed te doen en zij is hier zeer naar genoeg en eet bijzonder smakelijk³².

Zaterdag 15 December 1838

Marie is zedert ik 't laatst schreef onder docters handen geweest. Zij klaagde veel over mondpijn en doet dit ook nog wel eens. Kool schreef het aan gal en brand toe en na eenigen tijd geslikt te hebben, is het nu veel beter. – Over de mond klaagt zij nog wel eens vooral na 't eten. Wij merkten nu op dat afwisseling van kou en warmte in de mond haar vooral hindert. Of het nu schorbutieq³³ of rooserigheid³⁴ is weten wij niet.

Zondag 10 Maart (1839)

Dezer dagen had Marie opnieuw pijn in de mond, hetgeen even als het belemmerde spreken sedert eenigen tijd verdwenen was, doch zedert zondag toen wij met haar uit wandelen gingen en het weêr vrij schraal was weer is opgekomen. Zij is anders opgeruimd doch wel irritabel en met Zus

gevaarlijk. Zij beschermen echter niet tegen de echte pokken. Zij zijn gelijk aan wat wij nu de waterpokken noemen. Al deze pokken zijn periodiek "heerschend", d.i. epidemisch.

31. Henri Jean Arnaud, geb. 14 februari 1838.

32. De zonnige zomer in Bloemendaal heeft een zeer gunstige uitwerking op de Engelse ziekte gehad.

33. Scorbuut is vitamine-tekort, door gebrek aan verse groente.

34. Oppervlakkige ontsteking van de huid; deze is plaatselijk maar kan zich over het hele lichaam verplaatsen.

zijn er wel eens standjes waarbij het haast tot klappen zou komen.

Woensdag 3 April

Gisteren avond Marie de heele avond kiespijn gehad³⁵. Wij denken dat het zinkings³⁶ zijn die nu op die aangestoken kies vallen. De kiespijn is gedurig op dezelfde plek. Deze verkoudheid hadden wij gedacht hare kiespijn geheel te zullen wegnemen, want in deze dagen hadden wij er niets van gemerkt evenmin als van het stotteren. En gisteren of eergisteren deed zich dit weder eenigzins bespeuren. De verandering van weêr kan hiertoe misschien ook werken. Zondagavond had zij een lelijke hoestbui even als voorleden voorjaar, met Ophalen. Kool schrijft dit echter aan krampachtigheid toe.

Als een kleine aftrekking in plaats van zinkingpleister raadde Scheper gisteren een weinig groene zeep tusschen een linnen lapje achter het oor. –

Woensdag 8 Mei 1839

Marie loopt nog steeds met een kiespijndoek en heeft gisteren avond en van nacht er gedurig hinder van gehad. Heden was zij vrij doch nu wordt zij wakker met pijn. Zij was wel in de tuin maar het was hoewel NO wind zeer warm weer. – Met het ophalen is het thans weer veel beter. Mogt die hebbelijkheid van kiespijn van haar ontnomen worden. De Heere alleen is er magtig toe. –

28 Julij

Heden middag begint Marie op eens weer over kiespijn te klagen. Na een doekje om de wang gedaan te hebben bedaart het weer wat. Wij meenden dat het nu geheel over was, doch alweder des Heeren wegen niet de onzen. –

18 September

Van 1 tot 21 Aug. waren Charl. en de kinderen te Doorn, doch heeft Marie ook daar dagen van veel kiespijn gehad. Wat brandewijn op de kies te wrijven, omdat zij niet spoelen kan, is het eenigste wat nog soulaas gaf. Ook appliceerden wij een spaanschen vlieg achter 't oor³⁷. – Zij moest zich dus

35. Kiespijn heeft Maria gehad van 15 december 1838 tot september 1839, voordat werd ingegrepen!

36. Volgens vroegere begrippen een aandoening waarbij kwade vochten naar een lichaamsdeel trekken en dit pijnlijk aandoen.

37. Spaanse Vliegen, cantharides, zijn geen vliegen maar kleine kevers, ± 2 cm. lang, goudgroen glanzend, die o.a. in Spanje en Oost-Europa worden gevonden. Zij worden gedroogd en tot een poeder gewreven, dat zeer vergiftig is; uitwendig worden zij, verwerkt in een zalf (cantharidum unguentum) of een pleister o.a. gebruikt bij neuralgiën of rheumatische kiespijn; tegenwoordig zelden meer toegepast (Uit Hagers *Handbuch der pharmazeutischen Praxis*, Berlin, Göttingen, Heidelberg, 1949², S. 783 ff; met dank aan dr. Scharleman, apotheker in Detmold).

nogal in acht nemen en was het weêr aldaar nogal koud en dikwijls winderig.

Na thuiskomst had zij het van tijd tot tijd, en eens aan de andere zijde met hevige scheuten hetgeen haar zeer zenuwachtig maakte; wij meenden toen Dentz te moeten ontbieden maar dit ging spoedig over. Van 8 tot 9 Sept. had zij het weêr aan de gewone zijde en zeer knagend den ganschen nacht door. Daarop ontboden wij den jongen Dentz³⁸ op wiens stelligen raad wij dadelijk tot het trekken der zeer bedorven kies, die onderaan een verzwering had, besloten. 'T was spoedig voorbij doch het denkbeeld 't kind zoo onverwacht pijn te hebben gedaan was grievend. Zedert was Marie zenuwachtig en de wang zette van binnen en van buiten sterk uit 't geen na eenige dagen verdwenen is en tot nu toe had zij aan die zij geen pijn. – Twee dagen later, juist op Charl. verjaardag had zij hevige pijn aan de andere zijde. – Kool, dien wij ontboden vond haar zeer zenuwachtig en gaf haar een zuiverend en kalmerend drankje, waarmede zij heden geëindigd is. De kiespijn bleef zedert weg, alleen is zij nog schrikkelijk driftig en susceptibel doch ook haar gevoelige gestel werkt daartoe meê. – Zij heeft haar zusje wezenlijk lief en toch hoe schrikkelijk kan zij tegen haar uitvaren en haar alles slechts wenschen. 'T hart des menschen en recht des kinds is ten allen dage boos en wij bidden dat Gods genade het haar eenmaal geve in te zien dat ook haar hart bekeering en vernieuwing behoeft en dat al de zonden haars harten alleen in Christus dierbaar bloed kunnen worden uitgewischt!

De getrokken kies was aan de kroon geheel bedorven doch had twee zware wortels, die gaaf waren.

30 September (1840)

Haar groote verlangst als kermispresentje was een *guitarre*, en wij hebben er een gevonden, waarop zij zich zeer diverteert, allerlei dingen op hare nog zeer ongeleerde manier daarbij zingende. – Haar eerste schrijfboekje vol zijnde (met potlood) kreeg zij een kokertje met gekleurde crayons als prijs. Heden heeft zij voor 't eerst bij mij met inkt geschreven, dat nogal redelijk ging. –

20 Februarij (1841)

Gedurende den tijd dat ik de gewijzigde kinderziekte had waren de kinderen bijna onafgebroken dag en nacht tezamen op de achterkamer. Die 14/dagen leefden zij nog zoo regt met elkander, en altijd vrolijk altijd prettig. Dat zou dan ook de laatste tijd van hun tezamen spelen zijn. Juist drie weken na dat ik ziek werd kreeg Carolientje de koorts en twee dagen later

38. Waarschijnlijk S.N. Dentz jr., tandmeester. Hij woonde Reguliersgracht tussen de Heerengracht en de Keizersgracht, nr. 5371.

openbaarde zich bij haar de kinderziekte, die een einde aan haar voor ons zoo allerdiërbaarst leven maakte.

Donderdag voordat Carolientje stierf werd echter ook Maria's ledikantje naar de voorkamer gebracht, al waar zij nu ook nog slaapt. Het was te verwachten dat zij van de besmetting iets had overgenomen. Het denkbeeld om haar te doen vaccineren vertoonde zich wederom aan ons, en na vele overdenkingen³⁹ besloten wij daartoe 't geen Woensdag 10 febr. door Kool geschiedde. Twee prikjes op rechterarm zijn goed opgekomen en hebben zich tot pokken⁴⁰ gezet doch hoewel rond om wat rood, misten zij gisteren dien grooten rooden kring, die bij een volslagen gelukke vaccine vereischt wordt. Koortsig is zij nu op den 10den dag niet; maar zedert een paar dagen heeft zij aan haar polsje een pokje gekregen en daar zij gedurende mijne ziekte een zweer of puist aan haar enkel had in den vorm van een pok, 't geen toen echter door Kool niet is geteld dus niet onderzocht geworden, zoo bestaat er de mogelijkheid dat er reeds woeling van pokken in 't ligchaam was en dat die ook nu de geconcentreerde werking op de vaccinepok eenigzins breekt.

Zaterdag 13 Febr. werd Maria onlustig, koortsig en wilde vóór etenstijd naar bed. Wij dachten dat dit de aanvang van pokken was, want de vaccine kon zoo spoedig niet werken. Kool vond er niets in dat onze vermoedens bevestigde. Een paar dagen had zij koorts, raakte veel gal kwijt en is nu door Gods goedheid weer grootendeels hersteld.

Wat Maria verliest aan den dood van haar lieve speelgenoot, die op haar karakter en humeur ook zoo veel invloed had, weet zij zelve niet en zal het welligt nooit weten. De Heere is magtig alle dingen ten goede te doen

39. Het probleem van de inenting. Gideon Boissevain, Charlottes oudste broer, had er reeds in juli 1835 bij Steven en Charlotte op aangedrongen Maria te laten vaccineren, echter tevergeefs. "Het mysticismus verstaat geen reden!" schreef hij in zijn dagboek op 26 juli 1835. Op de dag van Carolientjes overlijden, 7 februari 1841, schreef hij: "'t Was een aanvallig kind van 4 jaren oud, zy was niet gevaccineerd, evenmin als hunne oudste dochter Maria, 't eenige kind 'twelk zy nog over hebben'" (Ch. Boissevain, *Onze V.* 370, 382, 383).

Door de grote schok, die Carolientjes sterven hen bezorgde kwamen de ouders er reeds drie dagen later toe Maria te laten inenten, zij het niet dan "na vele overdenkingen", zoals Steven schreef. Ook zijn broer Willem had de laatste jaren zwaar getobd over vaccinatie als religieus en zedelijk probleem; daardoor was zijn jongste kind, geboren 1836, nog steeds niet gevaccineerd, maar nu, na de dood van Carolientje werd het ook ingeënt, een dag vóór Marietje. De broers waren er echter in hun geweten niet gerust op en schreven in hun nood aan Kohlbrugge, die in een bewogen brief eerst zijn medeleven betuigde, maar later zeer scherpe critiek oefende op de mentaliteit, waarin zij tot de vaccinatie waren overgegaan. Hierover schrijven wij verder in hoofdstuk IV.

40. Steven had zelf de gewijzigde pokken gehad en kennelijk de beide kinderen besmet. Carolientje stierf daaraan, Maria niet. Dit komt wellicht overeen met de mededeling van Van Plenk, dat lijders aan Engelse ziekte de pokken gemakkelijker doorstaan. Maria heeft kennelijk de gewijzigde, Carolientje de kwaadaardige pokken gehad.

medewerken. Hij ontferme zich over ons kind en voede haar op in Zijne vreeze.

Het teekenen gaat altijd nog voort en tante Pauly speelde dikwijls voor leerling. Marie was dan de Meester en heette Meester Maré.

Maandag 7 Junij 1841

Den 10den Mei werd haar een broertje⁴¹ geboren tot hare groote blijdschap doch nog diezelfde week heeft zij dat lieve kind weder moeten missen. Voor de begrafenis heeft zij 't lieve broertje op haar verlangst nog in 't kistje zien liggen.

Zoo heeft zij ook haar kruisje te dragen. Gelukkig die het juk in zijne jeugd draagt zegt De Schrift. Mogt het ook haar tot zegen zijn.

Woensdag 29 Sept. 1841

Een aangename tijd had Marie van 17 Junij tot 5 Julij toen zij met ons op de Beek⁴² logeerde bij de Pauly's, waar ook Annette en Henriëtte⁴³ waren en zij regt pret had. -

Den 21 Aug. was zij voor 't eerst op den *stoomwagen*⁴⁴. - Wij zochten de Pauly's toen met een mooyen dag op doch zij gingen juist naar Den Haag.

Den 4e Sept. ging zij met ons te *Utrecht* bij *Tante Suze* (v. Hall)⁴⁵ logeren en bleven wij daar een kleine 14/d. die zeer aangenaam waren. Met de dilig. reden wij heen, met de schuit kwamen wij alleraangenaamst weërom, bij heerlijk weer.

Hare *werkzaamheden* zijn thans *schrijven* bij mij
lezen in den Bijbel bij Mama
cijferen vóór twaalf
spellesje leeren
naayen of breyen na twaalf
en dan nog *psalm* of *andere versjes* leeren.

De divertitien zijn: *vertellen* en als van ouds *teekenen*, *kleuren* en dan ook zedert zij 't van Mauritsje van Hall zag: *knippen*.

41. Willem, 10 tot 15 april 1841.

42. Lucas de Clercq legde in de eerste helft van de zeventiende eeuw met zijn zwager Van Beeck de buitenplaats Clercq en Beeck bij Bloemendaal aan (Te Lintum, *W. d. Clercq*, de genealogische tabel achterin).

43. Zie aant. bij 14 Juli 1836.

44. Sinds 1839 was er spoorverbinding tussen Amsterdam en Haarlem.

45. Zie aant. bij 4 Juli 1837.

1843

Februarij 22

Voortdurend is Maria gelukkig in 't bezit van het lieve broertje⁴⁶ dat haar in Mei van voorleden jaar geboren werd, en die ook reeds zeer aan haar gehecht is.

Eene gebeurtenis voor haar van belang is het engageren van den Heer Lamers als teekenmeester voor haar, van wien zij nu twee lessen had. Bij Tante Pauly leerde zij hem kennen en hij gaat aangenaam met haar om.

September 18

Hoe meer Gerrit zich ontwikkelt, hoe meer genoegen het voor Maria is. Het teekenen bij Lamers gaat vrij goed, zij copieert thans veel naar Numan⁴⁷.

IV

Aan Steven de Clercq's relatie tot Kohlbrugge waren contacten voorafgegaan, die hij gehad heeft met Ter Borg en Laatsman. In zijn jonge jaren onderging hij de invloed van Jan ter Borg (1782–1847), doopsgezind leraar te Amsterdam van 1820 tot 1828, die in deze periode onder invloed van Da Costa tot accenten in zijn prediking kwam, waarmee zijn kerkeraad zich niet kon verenigen. Dit leidde tot zijn vrijwillig aftreden in december 1828. Enkele jaren later vestigde hij zich in Nigtevecht.

Willem Laatsman (1807–1866) was o.a. van 1831 tot 1841 predikant te Rheden, maar werd als geliefd prediker reeds op jonge leeftijd ook naar elders uitgenodigd. Zo leerden de broeders De Clercq hem kennen. Hij was een man van het bevindelijk Christendom, maar in het stuk van de heiligmaking ging hij dezelfde weg die Kohlbrugge later zou gaan; onze heiliging is uitsluitend in Christus, niet in de mens. "Het is veel heerlijker op de stam dan op de vruchten te zien". Kohlbrugges tweede vrouw was uit Laatsmans Rhedense gemeente afkomstig. In 1836 werd de band echter verbroken⁴⁸.

In een brief van 17 november 1840 sprak Kohlbrugge, als antwoord op een schrijven van Steven de Clercq, scherpe critiek uit op de invloed, die deze van Ter Borg en Laatsman had ondergaan: "De ziel van T. dobert tussen volmaaktheid en volmaakbaarheid – de ziel van L. zit in een akelig warnet

46. Gerrit, 27 mei 1842 – 1 november 1935.

47. Numan, Hermanus (1744–1820): schilderde portretten, etc. Directeur van de vereniging tot beoefening van kunsten en wetenschappen "Felix Meritis", 1777–1888, te Amsterdam. (P.T.A. Swillens, *Prisma Schilders – Lexicon*, Utrecht – Antwerpen 1937, s.v. "Numan").

48. Te Lintum, *W. d. Clercq* 65, 84; Kluit, *Réveil* 214–217, 245–247.

gevangen; de anderen, die gij gehoord hebt of hoort, hebben u mede het Evangelie geleerd, welks vrucht niet is heiligheid maar dood . . .".

Als antwoord op de onrust, waardoor Steven gekweld werd, schreef Kohlbrugge, dat deze hem naar de letter, niet naar de strekking, de geest, begreep. Hij interpreteert de ongerustheid, waarover Steven hem geschreven had, als een algemene kwaal, veroorzaakt door de ongehoorzaamheid van de mens, die zichzelf wil handhaven tegenover de wet Gods. Wat de bijzondere aanleiding tot De Clercq's onrust was, wordt in de brief niet uitgesproken. Duidelijk is alleen, dat hij raad had gevraagd bij een moeilijke beslissing, maar Kohlbrugge weigerde antwoord te geven op de vraag: "wat moeten wij doen?". Hij schreef: "nog eens, dat, dat particuliere ding, doe dat – of gij kunt of niet kunt, kracht of geen kracht, moed of geen moed hebt; en of het u ook nog zoo onmogelijk is – en dan, als de teerling zal geworpen zijn, dan zullen wij zien, of het gehoorzamen van, het zich buigen onder, het volgen der stemme des levenden Gods ook betere vrucht zal dragen, dan de appelen zijn van het geestelijk Sodom, waar ook onze Heer gekruist is . . ."⁴⁹.

De scherpe brief van Kohlbrugge aan Steven van 24 mei 1841 zei hetzelfde in nog scherper bewoordingen. Steven ontving hem in een van de meest gevoelige tijden van zijn leven. Op 7 februari was Carolientje gestorven. Daarop had Kohlbrugge hem op 12 februari een zeer bewogen brief geschreven, waarin hij verklaarde zelf geworsteld te hebben met de vraag: "waarom dit kind, waarop de afgodische vaccine niet was toegepast, juist van u afgescheurd moest worden". Ondertussen hadden de ouders Maria op 10 februari laten inenten. Daarna werd hun op 10 april Willem geboren, die echter vijf dagen later al stierf. Nu kwam opnieuw de twijfel bij de ouders op: "hebben wij er goed aan gedaan, Maria te laten inenten?". Op 22 april schreef Steven daarover aan Kohlbrugge. Na ruim een maand antwoordde deze in zijn brief van 24 mei⁵⁰, waarin hij zeer scherp en indringend de verkeerde houding tot God en niet zozeer de vaccinatie op zichzelf aanwees als oorzaak van Stevens en diens broer Willems onzekerheid. Hij schreef: ". . . het (vaccineren) te doen was het ergste en evenwel het te laten was aanmatiging van iemand, die Hem niet vreesde . . .". We moeten de bedoeling van deze wat duistere formulering wel zo verstaan, dat alleen in een onvoorwaardelijke vreze des Heren een onvoorwaardelijke gehoorzaamheid mogelijk is. Dit inzicht – ook al tot uiting gekomen in de boven aangehaalde brief van 17 november 1840 – heeft Kohlbrugge ongetwijfeld in zijn eigen leven en strijd verworven. We moeten bedenken, dat hij nog steeds als ambtelos burger in Utrecht leefde, juist als gevolg van

49. Böhl, *Brieven* nr. 34, 110.

50. De brief van 24 mei 1841 is zonder de persoonlijke gedeeltes te vinden bij Böhl, *Brieven* nr. 36, 119, die hem abusievelijk dateert op 12 mei. Het origineel is in het Kohlbrugge – archief, portefeuille 30, nr. 4.

zijn radikaal verstande geloofsgehoorzaamheid. Hoeveel aanlokkelijke mogelijkheden had hij afgeslagen, die naar zijn overtuiging niet des Heren weg voor hem waren.

Hoe kon Kohlbrugge echter in die omstandigheden zo scherp aan Steven de Clercq schrijven? Het is moeilijk daarvoor een bevredigende verklaring te geven. Zowel C.E. te Lintum⁵¹ als J. van Lonkhuijzen⁵² beoordelen de brieven ongunstig – Te Lintum met een poging tot psychologische analyse, Van Lonkhuijzen in het licht van de theologische bezwaren tegen wat hij ziet als Kohlbrugges subjectivisme. Beiden gaan min of meer uit van de bezwaren, die Willem tegen Kohlbrugge had.

Geheel anders oordeelt de zoon van Maria de Clercq, J.C.S. Locher, die een nauw verband legt tussen Kohlbrugges brieven en diens leer van de heiligmaking. Hij schrijft: ". . . het is de vraag: Hoe staan wij tegenover God, als kinderen of in den geest der dienstbaarheid? Onder dien geest der dienstbaarheid zag Kohlbrugge de gebroeders De Clercq verkeeren met het oog op het vraagstuk der inenting. Daarom heeft hij zoo scherp aan hen geschreven . . . Het kwam hem in dezen vooral aan op het "hoe" op de gezindheid . . ." Er zijn geen regels voor te schrijven van doen en laten. Eenen rechtvaardige uit geloof is alles verstaanbaar; zonder die rechtvaardigheid is alle betrachtting van Wet en Gebod zoo strafbaar in de beweegredenen waarom men dezelve betracht, als het niet achten van dezelve strafbaar is"⁵³.

Verder waarschuwt hij er voor, dat "zulke correspondenties" (n.l. als de brieven in 1841) betrekking kunnen hebben op "uitingen en toestanden, die wij nu niet meer kunnen verstaan"⁵⁴.

Kohlbrugges brieven van 1840 en latere jaren aan Steven de Clercq, evenals die aan zijn broer Willem, bevatten naast scherpe persoonlijke, moeilijk te aanvaarden oordelen, ook gedeelten van zeer hartelijk meeleven. Reeds in zijn brief van 25 november 1840⁵⁵ schreef hij aan Steven: "Gij hebt mijne woorden goed opgenomen en verdragen . . .". Er groeide een oprechte vriendschap tussen beiden. In 1845 zond Kohlbrugge hem zijn geschrift: *Opleiding tot recht verstand der Schrift voor eenvoudigen, die Gods Woord onderzoeken*, met een persoonlijke opdracht: "Aan mijnen geliefden vriend Steph. de Clercq tot een dankbaar aandenken"⁵⁶.

V

Maria de Clercq is, in navolging van haar vader, een trouwe leerlinge van

51. Te Lintum, *W. d. Clercq* 89–96, 110–113.

52. Van Lonkhuijzen, *H.F. Kohlbrugge* 236–242.

53. *Opleiding*, bij 2 Thess. 3 : 2, blz. 130.

54. J.C.S. Locher, *T. en V.* 91, 190.

55. Böhl, *Brieven* nr. 35, 110.

56. In familiebezit.

Kohlbrugge geworden. Over haar verdere levensgang vinden wij dan ook enige belangrijke gegevens in de bewaard gebleven correspondentie tussen haar en Kohlbrugge. Na zijn vertrek naar Elberfeld in 1846 heeft Maria meer dan eens bij hem gelogeerd om door hem te worden onderwezen.

Toen zij 19 jaar was, in 1854, verhuisde het gezin De Clercq naar Rotterdam, omdat het niet goed ging met de Amsterdamse firma. Soms blijkt uit de brieven dat van Maria verwacht werd meer praktisch werkzaam te zijn, maar op dat gebied lagen haar gaven helemaal niet. Zij was snel van begrip, had een zeer sterk geheugen, gaven, die haar vader al zeer spoedig bij haar ontdekt had. Ze had ook een goed taalgevoel, zodat ze haar vader kon helpen bij de vertaling van Kohlbrugges Duitse preken in goed lopend Nederlands. Enkele brieven spreken ook van haar tekentalent.

Er bestond een zeer hartelijke verhouding tussen Kohlbrugge en zijn leerlinge. Op 27-jarige leeftijd schreef zij een betoog over de opstanding, waarin zij met eigen woorden beschouwingen van Kohlbrugge over I Corinthiërs 15 samenvoegde tot een geheel. Toen Kohlbrugge het geschrift ontving, las hij het twee maal door en schreef haar daarop een enthousiaste brief terug waarin hij het werkstuk beoordeelde als: "achevé, Ein Guss, voor elk zoo vatbaar". Haar vader was er niet voor, dat Maria's naam als schrijfster bekend zou worden. Maar volgens Kohlbrugge moest het publiek weten: "dat het van eene jonge vrouwelijke hand komt". De titel werd op voorstel van Kohlbrugge gevormd door Handelingen 26 : 8: *Wat? wordt het bij ulieden ongeloofelijk geoordeeld, dat God de dooden opwekt? Betoog over I Korinthe XV, uit de geschriften van eenen Doctor in de Godgeleerdheid, opgemaakt door eene zijner jongere leerlingen*. Het werd uitgegeven door M.J. Mensing te Rotterdam in 1862 en wel geheel anoniem, omdat Kohlbrugge, die aan Maria's betoog van 54 bladzijden een voorrede liet voorafgaan van 14 bladzijden, daarbij zelf zijn naam ook niet genoemd wilde hebben.

In deze jaren leerde zij te Elberfeld kennen Theodor Jakob Locher (1831–1882), die daar als hulpprediker bij Kohlbrugge werkzaam was. Deze stamde uit een Zwitsers predikantengeslacht. Hij was een studiegenoot en vriend van Eduard Böhl, de latere schoonzoon van Kohlbrugge en hoogleeraar in de theologie te Wenen. Met hem was hij onder invloed van Kohlbrugge gekomen.

Maria was 29 jaar toen zij met hem trouwde. Het huwelijk werd op 6 oktober 1864 te Rotterdam ingezegend door D. Gildemeester, Hervormd predikant te Utrecht. Zij ging met haar man naar Uitikon bij Zürich, waar hij predikant was. Samen beleefden zij daar moeilijke jaren. Hun eerste kind stierf enkele dagen na de geboorte. Voor zijn prediking in de geest van Kohlbrugge vond Locher daar niet veel weerklank.

Dit werd anders na hun verhuizing naar Nederland, waar hij toegelaten werd tot het predikantschap in de Hervormde Kerk en achtereenvolgens als

predikant de gemeenten diende van Zevenhoven (1871), Zelhem (1873) en Charlois (1880), waar hij echter reeds in 1882, op vijftigjarige leeftijd overleed.

Uit dit huwelijk werden nog zes kinderen geboren, vier zonen en twee dochters. Zij zijn mede door hun moeder, voor zover haar zwakke gezondheid het toeliet, opgevoed in de geest, zoals zij die thuis en van Kohlbrugge had meegekregen. Zij stierf op 24 mei 1888 te Elberfeld, 53 jaar oud. In de herinnering van haar kinderen leefde zij voort als een lieve begaafde moeder, niet als een praktische huisvrouw. Mede door haar is de invloed van Kohlbrugge op het volgende geslacht overgegaan. Drie van haar zonen werden later predikant: Johannes Caspar Stephanus (1867–1940), sedert 1916 te Leiden; Gottfried Willem (1871–1930), sedert 1905 in de Nied. ref. Gem. te Elberfeld en Gerrit Hendrik (1873–1927), sedert 1914 te Duisburg – Meiderich. Dezen bleven diezelfde lijn voortzetten.

CORNELIS VAN KOETSVELD (1807–1893), REVEILMAN HONORIS CAUSA

A.J. ONSTENK

Het is geen eenvoudige zaak verbanden te leggen tussen Van Koetsveld¹ en het Réveil. Het kan zelfs een tamelijk ongeloofwaardige reconstructie lijken om van Van Koetsveld als réveilman te spreken. Zelf zou hij dat beslist van de hand hebben gewezen. Oppervlakkig gezien is er ook geen enkele reden voor. Sporadisch refereert hij in zijn geschriften aan réveilfiguren. Omgekeerd zal men vrijwel vergeefs in de publikaties van réveil-mensen zoeken naar zelfs maar de vermelding van zijn naam.

Er is wel een raakpunt, namelijk in het sociale werk van O.G. Heldring, maar dan ook alleen wat betreft dit aandeel van Heldring aan het Réveil. Omdat Van Koetsveld bepaald niet minder sociaal bewogen was, had hij grote waardering voor Heldring. Dit leidde tot een hechte samenwerking wat betreft het Asyl Steenbeek en een regelmatige medewerking van Van Koetsveld aan het Jaarboekje *Magdalena*.

Maar opvallend is daarnaast weer, dat in de lijst van zevenhonderd intekenaren op Van Koetsvelds werk over de gelijkenissen, een werk van wetenschappelijke kwaliteiten en van grote objectiviteit, de namen van hen die in het Réveil een rol gespeeld hebben geheel ontbreken. Toch is het juist dit werk dat mij bracht tot het opschrift boven dit opstel. Van Koetsveld was allerminst de Groninger Richting toegedaan en stak dat niet onder stoelen of banken. Met name in zijn werk over de gelijkenissen zegt hij dat openlijk. Evengoed kreeg hij uitgerekend van Groningen een eredoctoraat. Iets dergelijks nu is er aan de hand wat betreft zijn relatie tot het Réveil. Ondanks vele verschilpunten zijn er niet alleen in zijn doen maar ook in zijn denken tal van sporen aan te wijzen die hem in diverse opzichten maken tot een réveilman honoris causa. Uiteraard met de beperking, dat Van Koetsveld niet zou zijn die hij was, als ook hier niet van hem gold "Ik behoort bij mezelf".

De eerste vraag waar wij voor staan, is of het op grond van zijn theologische opvattingen mogelijk is om Van Koetsveld, zij het dan wat vrijblijvend, in het Réveil in te kaderen. Het is niet eenvoudig een afdoend antwoord te geven. Immers, afgezien van het feit dat de theologische visie van Van Koetsveld moeilijk scherp af te bakenen is, levert de vaststelling van de theologische structuur van het Réveil de nodige problemen op. A.C. Honders heeft dat nog eens duidelijk gemaakt in zijn lezing "Op zoek naar

1. Waar in de noten een titel wordt genoemd zonder auteursnaam erbij gaat het om een publikatie van Cornelis Elisa van Koetsveld, 1807–1893.